

הפאורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש

הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש

מיכאל אביטבול יוסף הקר ראובן בונפיל
יוסף קפלן אסתר בנבסה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

**The Sephardic Jewish Diaspora
after the Expulsion from Spain**

המערכת המדעית

**פרופ' אברהם גרוסמן (יו"ר), פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אריה גראבויס
צבי יקותיאל, ד"ר ירחמיאל כהן, ד"ר משה רוסמן, פרופ' יעקב שביט
מרכז המערכת: יצחק כהן**

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

מספר קטלוגי 126–185

מסת"ב 2–079–227–965

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תשנ"ג – 1992

Copyright © by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

עיצוב והפקה: פני תשנ"ג – 1992

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

**סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: מכון לאופסט שלמה נתן
פיתוח, עימוד והדפסה: דפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים**

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	מיכאל אביטבול — יהדות צפון אפריקה אחרי גירוש ספרד
	יוסף הקר — יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית
27	במאות ה־15–18
	ראובן בונפיל — איטליה — הגשר שבין מערב למזרח
73	ובין מזרח למערב
	יוסף קפלן — הפזורה הספרדית-פורטוגלית המערבית
95	במאה ה־17
	אסתר בנבסה — הפזורה היהודית הספרדית באימפריה
	העות'מנית במאות ה־19 וה־20
117	ובמדינות הירושה
135	מושגים ושמות

הקדמה

הזעזוע שפקד את "גלות ירושלים אשר בספרד" בסוף המאה ה-15 שינה את פני ההיסטוריה היהודית. הגולה המבוססת והמושרשת ביותר באותם ימים נעקרה מאדמתה וכל מערב אירופה נשארה ללא יהודים. רבבות גולים נטשו את ספרד ואת פורטוגל ונתפזרו על-פני ארצות רבות, ובגיא הצלמוות האיברי הפכו אנשים רבים לטרף קל של בתי דין האינקוויזיציה.

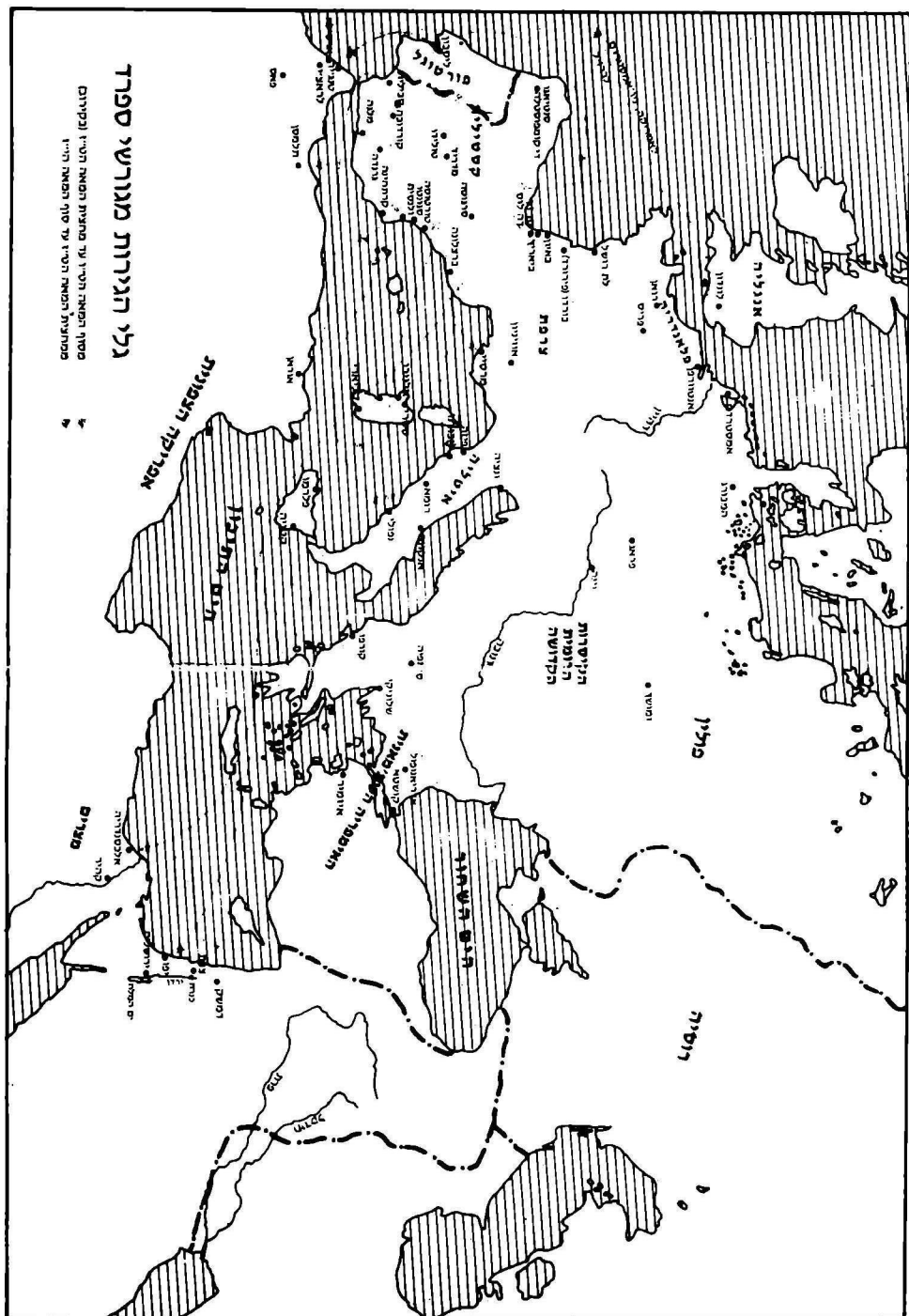
אך כימי משכר אלה נתגלתה חיוניותו של השבט היהודי הספרדי אשר התגבר על מצוקותיו וחיש מהר התאושש מהמכה הקשה שהונחתה עליו. המגורשים תקעו יתד ברחבי האימפריה העות'מנית, בצפון אפריקה ובאיטליה והפכו לגורם משקי וחברתי ממדרגה ראשונה במדינות ובערים שבהן נקלטו. הקהילות שייסדו הפכו למרכזי תורה ויצירה, שהקרינו מהשפעתם על כלל ישראל כולו.

פיזורם על פני ארבע כנפות תבל לא טשטש את זהותם הייחודית והם המשיכו לטפח את הערכים והמסורות שנטלו עימם מכור מחצבתם האיברי. גם הזיקה שבינם לבין אנוסי ספרד ופורטוגל לא נחלשה, ורבים מקרב "הנוצרים החדשים" הצליחו להימלט מציפורני האינקוויזיציה והצטרפו אל חיק היהדות. פליטים אלה היו מחדשי הנוכחות היהודית במערב אירופה בראשית העידן החדש וחלוצי ההתיישבות היהודית ביבשת אמריקה. ספר זה, על חמשת מאמריו, מתאר את היווצרותה של הפזורה היהודית הספרדית לאחר הגירוש ומתמקד בסוגיות נבחרות בתולדות מרכזיה ויצירתה, מסוף המאה ה-15 ועד למאה ה-20.

מסוף המאה ה־י"ז עד מחצית המאה ה־י"ז (נקודות)
ממחצית המאה ה־י"ז עד סוף המאה ה־י"ז

ממחצית המאה ה־ז עד סוף המאה ה־יז

35

יהדות צפון אפריקה אחרי גירוש ספרד

מאת מיכאל אביטבול

הן בשל קרבתה הגיאוגרפית והן בשל הזיקה הפוליטית והתרבותית שהתקיימה במשך מאות בשנים בין ארצות המגרב לבין ספרד, צפון אפריקה שימשה בכל הזמנים ארץ מקלט ליהודי חצי-האי האיברי, שנאלצו בשל תהפוכות ההיסטוריה לעקור מארצם. המקרה של יהודי קטלוניה ומיורקה, שגורשו ב-1391 ובאו להתיישב בהמוניהם באלג'יריה, ידוע היטב; וכן ידועה שהותו של הרמב"ם בפאס באמצע המאה ה-12, לאחר שנאלץ להימלט מפני הרדיפות של המייחדים בספרד ועבר למרוקו לפני שהתיישב במצרים.

כמו כל נתיב ראוי לשמו, הציר ספרד-מגרב לא היה חד-סטרי. מאז הימים הראשונים של הכיבוש הערבי במאה השביעית עברו דרכו יהודים רבים מצפון אפריקה, בני כל המעמדות – בעלי מלאכה, קבצנים ורוכלים, שחיפשו אופקים חדשים לחייהם; שליחים ושגרירים מטעם שליטי ארצות המגרב; וכן רבנים ותלמידי חכמים, שביקשו להרוות את צמאונם בישיבות הספרדיות או שרצו להפיץ בקרב אחיהם מן הצפון את ידיעותיהם שרכשו אצל מורים בפאס, בדרעה, בסיג'למאסה, בתאֶהֶרֶת, במהדיה ובקאירואן.

מסורת זו של קשר הדדי בין הקהילות היהודיות משני עברי הים התיכון נמשכה חרף כל הקשיים עד סמוך מאוד לגירוש של 1492. הרבנים חיים גאגין וסעדיה אבן דאנאן, שניהם יוצאי פאס, חיו בספרד עד לגירוש. משעזבו, הראשון את קסטיליה והשני את גרנדה, שבו שניהם לפאס, שבה היתה להם השפעה עצומה על האוכלוסייה היהודית בעיר, הן על המגורשים והן על התושבים. זיקה הדדית בין שני עברי מיצר גיברלטר לא היתה מוגבלת כמובן ליהודים בלבד, ואין להפרידה מן הקונטקסט הגיאופוליטי שלה: אחרי הכל,

אנדלוסיה והמגרב היוו במשך זמן רב יחידה פוליטית ותרבותית אחת, ובשיאה של הרקונקויסטה, שבמהלכה איימו הנוצרים להשליך את המוסלמים של ספרד אל מעבר לים, אלה הפנו את בקשותיהם לעזרה למלכויות פאס, תלמסן ותוניס. טבעי אפוא שהמלך האומלל בועבדיל, אחרון שליטי גרנדה הנאצריים, רצה להגיע לתלמסן לאחר נפילת גרנדה. יתרה מזו: לא רק ספרדים מוסלמים פגשו המגורשים היהודים בצפון אפריקה — אלא אף את ספרד עצמה; שכן לא עבר זמן רב אחרי שהניחו את רגליהם על אדמת המגרב, ומלכי ספרד שלחו את צבאם לכבוש כמה מערי החוף של אלג'יריה, תוניסיה ולוב, כאשר בכל מקום שבו נחתו הם רדפו את הקהילות היהודיות שנקרו על דרכם וטבחו בהן באכזריות רבה. כך זה היה באוראן, בבוג'י ובטריפולי בין 1501 ל-1510, וכך זה יקרה ב-1535 ליהודי תוניס, ב-1541 ליהודי תלמסן וב-1550 ליהודי מהדיה.

א. גולי ספרד במגרב — דיוקנה של הגירה

בשעה שאין תמימות דעים בין החוקרים באשר למספר הכולל של היהודים שעזבו את ספרד, אין כל אפשרות סבירה לדעת את מספרם המדויק של המגורשים שבאו להתיישב במגרב. עם זאת, בין אם מספרם 20,000, 30,000 או 40,000 (מתוך סך כולל של 160,000, 200,000 או 250,000 מגורשים) — על פי ההערכות הרווחות ביותר — ניתן לקבוע את שלוש הקביעות שלהלן:

1. מספר המגורשים שהגיעו למגרב, הגם שהוא עולה על מספר הגולים שהגיעו לאיטליה, קטן במידה רבה מזה של היהודים הספרדיים שעברו לפורטוגל [80,000(?)]. ומזה של אלה שהלכו להתיישב בטורקיה ובשטחים שבשליטה עות'מנית, כולל מצרים וארץ ישראל [40,000(?), 60,000(?)].
2. משלוש ארצות המגרב — מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה — מרוקו היא זו שקלטה את המספר הגדול ביותר של מגורשי 1492, ובכך מילאה תפקיד דומה לזה של אלג'יריה בזמן "הגירוש הקטן" של 1391 (קנ"א). אומנם לא כל המגורשים נשארו במרוקו, אבל בכך אין לגרוע מן העובדה, שמשלוש קהילות צפון אפריקה, הקהילה המרוקאית היתה זו שהושפעה ביותר מהמפגש עם מגורשי ספרד.

סלא או סאלי, בחוף האטלנטי של מרוקו.

3. המגורשים הגיעו לצפון אפריקה החל מחודש יוני 1492 — בהתאם לפקודת הגירוש. הם באו טיפין טיפין ולא כגל אחד, והגירתם נמשכה ללא הפסק עד לאמצע המאה ה-16, עם תקופות שיא אחדות בקיץ ובסתיו של 1492, ואחר כך לאחר שמד פורטוגל ב-1497, ואחרי כינון האינקוויזיציה בליסבון ב-1536.

ראשוני גולי ספרד, שעלו על החוף בצפון אפריקה ביוני 1492, באו ממלגה. הם סבלו מרדיפות קשות מאז כיבוש העיר ב-1486 על-ידי המלכים הקתוליים, שפיזרו אותם ברחבי קסטיליה. מחוסרי כל הם הובלו ביוני 1492 למלגה, ששימשה יחד עם אַלמֶריה נמל יציאה עיקרי עבור מגורשי ממלכת גרנדה שפנו לכיוון צפון אפריקה. יהודי אנדלוסיה יצאו דרך קדיז או גיברלטר, בעוד שיהודי קסטיליה פקדו את נמלי קרתגינה וולנסיה, ששימשו בעיקר את היוצאים לאיטליה ולמזרח.

כרוניקאי ספרדי מבני התקופה סיפר בפרוטרוט על תלאותיה של שיירה בת

25 ספינות עמוסות ביהודים, שהפליגו לכיוון אוראן, אשר נשלטה באותה תקופה על-ידי שודדים ממוצא איטלקי. משהגיעו למזח של הנמל האלג'יראי שיגרו הגולים אחד מביניהם — "רבי לוי" שמו — אל שודד הים, אשר מנע מהם את הירידה לחוף; כל תחינותיהם היו לשווא, וגם הצעתם לתת לו סכום נכבד של 10,000 דוקאטים זהב נותרה בלא מענה. חלקם הגדול נתקף חרדה וייאוש והחליט לשוב על עקבותיו ולחזור לספרד; ואכן קבוצה אחת בת 150 איש ירדה בקרתגינה וביקשה להיטבל כנוצרים; 400 אחרים המשיכו עד מלגה, ובה הורשו לשוב לקסטיליה לאחר שהמירו את דתם. ואשר לשאר נוסעי השיירה, הם המשיכו במסעם, בשמונה ספינות, עד לנמל אַרזילה, על החוף המרוקאי, שממנו ניסו להגיע לממלכת פֶּאס.

ארזילה היתה הנמל העיקרי שאליו הגיע המספר הגדול ביותר של אניות מכל הלאומים שעל סיפונן פליטים מספרד; חשיבותה היתה רבה יותר מזו של פֶּאדיס, שעל החוף הים תיכוני של מרוקו, שממנה ניתן להגיע לפאס, לתלמסן ולאוראן; ורבה עוד יותר ממקומות כמו מֶרס אַל-כֶּפִּיר, שממנה אפשר לעבור לאלג'יר ולפוג'י; שלא לדבר על טנג'יר, אל-עראיש וסֶלא, שאליהן הגיעו מעט מאוד מגורשים.

ארזילה, הקרובה לחוף האיברי, שוכנת קילומטרים ספורים בלבד מתיטואן, שאֶפְשׁוואן ואל-קֶצֶר אל-כביר, ששימשו תחנות מעבר עבור הגולים בדרכם לפאס. היא גם נשלטה על-ידי פורטוגל, ולפיכך שימשה ארזילה הן את המגורשים שבאו הישר מספרד והן את האנוסים, "הנוצרים החדשים" הפורטוגליים, שפקדו אותה באופן חוקי במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-16, וניצלו את קרבתה לפאס ולמרכזים יהודיים אחרים כדי לחזור ליהדות. לארזילה הגיעו בין היתר ב-1498 "שבעת קדושי עליון", פליטי שמד פורטוגל שהמשיכו את דרכם לפאס; וכן אברהם זָפּוּת, אשר אחרי שסייע להכנת מסעות הגילויים של זֶסקוֹ דֶה גָמָה, הותר לו לצאת לצפון אפריקה, וממנה — אחרי שהות מסוימת בתלמסן ואחר כך בתוניס — יצא להשתקע במזרח התיכון. השלטונות המוסלמיים לא הציבו בדרך כלל שום מכשול בפני כניסת הפליטים היהודיים לשטחיהם, בין אם מדובר במלך של פאס, מוחמד אל-שייך, "המלך הגדול, חסיד מחסידי אומות העולם", או בנציגו בכאדיס, או ב"מושלים" של תלמסאן ואלג'יר. לפיכך, הייסורים והסבל הרב, שעליהם התלוננו המגורשים מיד לאחר הגעתם למרוקו ולאלג'יריה, נגרמו מפעולותיהם

אברהם זכות

של המלחים והנציגים האירופיים בחוף הצפון אפריקני, וכן מתגובתה של האוכלוסייה המקומית, שגילתה יחס לא פחות נוקשה כלפי המוסלמים הספרדים, אשר באו לבקש מקלט במגרב.

על כל הסבל הזה יש להוסיף את הרעב, פגעי מזג האוויר, המגפות והשריפות, שדלדלו את הרבעים היהודיים של פאס, תלמסן ואוראן. אסונות טבע אלה גרמו נזקים כה גדולים, עד כי בפאס ובתלמסן, למשל, החליטו מגורשים רבים, מיואשים וחסרי כל, לחזור לספרד ולהמיר את דתם.

גברים, נשים וילדים — גולי ספרד שהגיעו לצפון אפריקה — השתייכו לכל השכבות החברתיות, והיו ביניהם תלמידי חכמים דגולים וכמה בעלי אמצעים. אחד מאלה, יצחק פרדונגיל, שהיה יועצו של מלך גרנדה, הצליח

דאנאקוד 185-126